

THE LAST DAYS ARE HERE AGAIN!

EINDTIJDVERWACHTING OP DE DREMPEL VAN HET DERDE MILLENNIUM

W. J. van Asselt

Kerk en Theologie 50 (1999) 293-307.

1. Inleiding

Het aanbreken van het derde millennium schijnt allerwegen aanleiding te geven tot een zekere opwinding in onze (westerse) samenleving. Met name in de Verenigde Staten is volgens Virgil A. Cruz sprake van een 'dramatic contemporary presence of the last days debate'.¹ Kunstenaars, schrijvers en filmmakers brengen werken op de markt, waarin al of niet optimistische scenario's voor de toekomst geschilderd worden. Een groep evangelische christenen uit Engeland heeft een *website* op het Internet geopend, waarop 24 uur per dag live-opnames te zien zijn van de Gouden Poort in Jeruzalem. Van minuut tot minuut ziet men hoe de situatie bij deze poort is. Deze evangelicals uit Engeland geloven op grond van bijbelse profetieën dat de wederkomst van Jezus aanstaande is en dat Hij na zijn aankomst op de Olijfberg door de Gouden Poort het tempelplein zal betreden.² Sommige evangelische boekhandels hebben tegenwoordig zelfs een apart eindtijd-plankje met literatuur die gretig aftrek vindt. Een *best seller* op dit gebied is het boek van Richard Kyle *The last Days Are Here Again*, waarin een 'geschiedenis van de eindtijd' gepresenteerd wordt.³ Een dergelijke titel herinnert de lezer eraan dat deze dingen reeds eerder gezegd zijn: de laatste dagen staan voor de deur! Deze herleving van de eindtijdverwachting wordt uitvoerig beschreven door de baptistische theoloog Stanley J. Grenz in zijn boek *The Millennial Maze: Sorting out Evangelical Options*.⁴ Uit deze titel blijkt dat het vooral gaat om een discussie over het zogenaamde millennium. Aanhangers van deze millennium-gedachte leven in de stellige overtuiging dat het visioen van een duizendjarige heerschappij van Christus met 'de heiligen', beschreven in Openbaring 20: 1-7, binnen niet al te lange tijd letterlijk op aarde vervuld zal worden.

---

¹ V.A. Cruz, 'Jesus Shall Reign: A Biblical Understanding of the Millennium', in *Reformed Review. A Theological Journal of Western Theological Seminary*, 52/2 (1998-1999), 85-96, 85.

² Bericht in *Reformatorsch Dagblad*, woe. 14 juli 1999, 2.

³ R. Kyle, *The Last Days are Here Again: A History of the End Times*, Grand Rapids 1998.

⁴ Downers Grove, IL: Intervarsity Press 1992.

In de geschiedenis van de kerk is de leer van het duizendjarig rijk — ook wel 'chiliasme' genoemd — de eeuwen door een voortdurende twistappel geweest. De taaheid en verbreidheid waarmee deze opvatting telkens weer in geschiedenis opduikt doen de vraag rijzen naar de aantrekkingskracht van deze millennium-gedachte. Onder welke omstandigheden en door welke oorzaken werden en /294/ worden mensen door deze vorm van apocalyptiek aangesproken?⁵ In recente literatuur komt deze vraag uitgebreid aan de orde. Historici en sociologen hebben uitvoerig onderzoek gedaan naar de maatschappelijke en historische voorwaarden waaronder het millennium-geloof van vroeger en nu heeft kunnen gedijen. De studie van Norman Cohn *The Pursuit of the Millennium* geldt op dit gebied als gezaghebbend.⁶ Daarnaast kan ook op een psychologische benadering gewezen worden. Pogingen om de attractiviteit van het millennium-geloof te verklaren worden ook aangetroffen in studies die de (moderne) retorica als uitgangspunt nemen. In dit artikel zal ik deze uiteenlopende verklaringen kort de revue laten passeren. Daaraan vooraf gaan enige opmerkingen die het thema afbakenen, alsmede een bespreking van de diverse vormen van het millennium-geloof.

2. Afgrenzing van het thema

Het is frappant dat in de literatuur vrij willekeurig omgegaan wordt met het begrip 'chiliasme'. Hoewel het belang van het chiliasme als historische stroming allerwegen wordt erkend, is er nauwelijks enige onderscheiding aangebracht in de bonte verscheidenheid van dit fenomeen. Een groot assortiment van termen wordt door wetenschappers gebruikt om de diverse concepten en mentaliteiten te benoemen. Soms spreekt men van een 'utopische mentaliteit' en brengt deze in verband met de moderne politieke opvattingen.⁷ In deze context wordt de term 'chiliasme' gebruikt ter aanduiding van optimistische idealen en verwachtingen in het algemeen, zonder dat deze in verband staan met het christelijk geloof. Zo wordt de term gebruikt ten aanzien van het socialisme en communisme als verwachting van een 'vrederijk' zonder sociale spanningen. Men zou hier kunnen spreken van een humanisering of secularisering van het begrip⁸, omdat het verwachte rijk geen relatie meer heeft tot het vrede-rijk van God. In deze bijdrage staat het chiliasme als christelijke geloofsovertuiging centraal.

Met deze beperking zijn echter de problemen nog niet opgelost. Vooral in de Engelse literatuur over dit onderwerp worden talloze adjectieven gebruikt ('millenarian', 'chiliastic',

---

⁵ Vgl. S.D. O'Leary 'De aantrekkingskracht van de apocalyptiek', in *Concilium* 34/4 (1998), 85-97. Aan dit artikel heb ik voor deze bijdrage enkele gegevens ontleend.

⁶ N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages* (Paladin Edition), London 1984.

⁷ Zie bijv. E.L. Tuveson, *Millennium and Utopia: A Study in the Background of the Idea of Progress*, Berkeley/Los Angeles 1949; New York 1964.

⁸ Vgl. G.C. Berkouwer, *Dogmatische studiën. De wederkomst van Christus II*, Kampen 1963, 74-75.

'eschatological', 'prophetic' en 'apocalyptic') om het chiliasme als christelijke geloofsovertuiging aan te duiden, hetgeen de verwarring alleen nog maar groter maakt.⁹ In tegenstelling tot het oudere onderzoek dat geneigd was Openb. 20 op te vatten als 'die Magna Charta des /295/ ursprünglichen Chiliasmus'¹⁰ vat het nieuwere onderzoek het begrip veel ruimer op als de voorstelling van een geprofeteerd duizendjarig rijk, dat echter geenszins een periode van letterlijk letterlijk duizend jaar hoeft te omvatten.¹¹ Terwijl volgens B. McGinn de term 'apocalyptiek' het best gebruikt kan worden als 'samenvattende aanduiding voor alle beschouwingen die zich op een of andere wijze met het einde van de geschiedenis bezig houden'¹², kan de verwachting van het duizendjarig rijk gerekend worden tot de zogenaamde apocalyptische tekenen die voorafgaan aan dit einde. De term 'chiliasme', afgeleid van het Griekse *chilia* (nl. *etè*) [duizend, nl. jaren] wordt voornamelijk gebruikt door continentale theologen, terwijl men in de Anglo-Saksische wereld de voorkeur geeft aan de van het Latijn afgeleide termen 'millennium', 'millennialism' of 'millenarianism'.¹³ 'Chiliasme' of 'millennialism/millenarianism' zijn dus uitdrukkingen die gereserveerd worden voor een onderdeel van de (christelijke) apocalyptische toekomstverwachting, waarin de notie van een duizendjarig rijk op een of andere wijze een rol speelt. Toch is ook deze onderscheiding niet zonder problemen, omdat niet alle vormen van chiliasme op de eindtijd betrekking hebben. Dit wordt duidelijk als we letten op de vier verschillende vormen van chiliasme die we in verleden en heden aantreffen.¹⁴

---

⁹ Zie voor een beoordeling van deze terminologie: C.V. Bostick, *The Antichrist and the Lollards. Apocalypticism in Late Medieval and Reformation England*, Leiden-Boston-Köln, 1998, 1-18 (Apocalypticism: Definitions, Connotations, and Models).

¹⁰ W. Nigg, *Das ewige Reich. Geschichte einer Hoffnung* (Siebenstern Taschenbuch), München-Hamburg 1967, 62.

¹¹ Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, 13-14 definieert het chiliasme (millenarianism) als een vorm van heilsverwachting (*salvationism*), die collectief van aard is en waarvan de aanhangers geloven dat het verwachte heil op korte termijn op aarde gerealiseerd wordt. Men meent dat deze heilsrealisering een algehele transformatie van het leven op aarde met zich mee brengt (niet in de zin van een verbetering, maar als perfectie) en door bovennatuurlijke interventie tot stand wordt gebracht. Vgl. L.S. Thrupp (ed.), *Millennial Dreams in Action. Studies in Revolutionary Religious Movements*, New York 1970, 12: 'To the purist, the millennium can properly refer only to the fixed period of 1000 years that is found in the Judaic-Christian tradition. In our perspective, however, the term may be applied figuratively to any conception of a perfect age to come, or a perfect land to be made accessible'.

¹² B. McGinn, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages* [Records of Civilization, Sources and Studies 96] New York 1979, 3-4.

¹³ Opvallend is dat in Engelse literatuur op dit gebied meestal gesproken wordt over 'millenarianism', terwijl in Amerikaanse publicaties de voorkeur gegeven wordt aan de term 'millennialism'. Inhoudelijk lijkt er geen verschil te zijn tussen beide termen.

¹⁴ Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het chiliasme als zodanig O. Böcher, 'Chiliasmus I: Judentum und Neues Testament', in *Theologische Realenzyklopädie* VII, Berlin-New York 1981, 723-729. De notie van een duizendjarig rijk is afkomstig uit het apocalyptisch jodendom, voor zover dit de voorstelling van een duizendjarige heerschappij van de Messias of van een duizendjarige tijd van vrede (wereldsabbat) kent. Mogelijkerwijze is dit joodse chiliasme op zijn beurt weer afhankelijk van mythologische voorstellingen in de Iraanse en Grieks-Romeinse godsdienst. De auteur van boek Openbaring is echter afhankelijk van de joodse eschatologie, die deze hellenistische elementen reeds had gerecipieerd.

3. Vier verschillende visies op het millennium

Met termen ontleend aan de Amerikaanse literatuur op dit gebied¹⁵ kan een onderscheid gemaakt worden tussen 'amillennialism', postmillennialism', 'pre- /296/ millennialism' en 'dispensational (pre)millennialism'. Daarbij moet worden aangetekend dat deze begrippen van later datum zijn en door de vertegenwoordigers in kwestie zelf niet gebruikt werden. We kunnen dit huidige begrippenmateriaal dus niet zonder meer terugprojecteren op het verleden. Niet ieder die wij nu chiliast noemen beschouwde zich zelf in zijn tijd als zodanig. Een andere moeilijkheid betreft de vertaling van deze Engelse termen. Er is voorgesteld om te spreken over 'nu-chiliasme' (amillennialism), post-chiliasme (postmillennialism) en pré-chiliasme (premillennialism).¹⁶ In deze bijdrage geven we de voorkeur aan de term (a-, post- en pre-) millennialisme¹⁷ en zullen we deze posities toelichten met voorbeelden uit het verleden en heden.

3.1 Amillennialisme

Vertegenwoordigers van het amillennialisme interpreteren de duizend jaar in Openb. 20 : 1-7 als een symbolische aanduiding die verwijst naar de periode tussen Christus' eerste komst en zijn wederkomst. Na zijn overwinning van de kwade machten aan het kruis en na de bevestiging van deze triomf in de opstanding heerst Christus door zijn Woord en Geest. Gods rijk wordt in de geschiedenis gerealiseerd, maar de machten van het kwaad blijven bestaan totdat Christus in heerlijkheid terugkeert en na het laatste oordeel, de opstanding van de doden, het koninkrijk van God definitief zal vestigen. Hoewel Augustinus aanvankelijk de opvatting was toegedaan dat het visioen van Openb. 20 betrekking had op een periode van (letterlijk) duizend jaar na het einde van het zesde tijdperk van de wereld, veranderde hij later van mening en beschouwde hij het (volmaakte) getal duizend als een aanwijzing dat het geïnterpreteerd moest worden als slaande op de gehele periode tussen Christus' eerste komst en de periode waarin de duivel losgelaten wordt voor een laatste aanval op de *civitas Dei*, het koninkrijk der hemelen, dat wil zeggen de kerk.¹⁸ Op het punt van het loslaten van de duivel bleef Augustinus letterlijk denken: hij dacht aan een periode van drieënehalf jaar. Gedurende

---

¹⁵ Zie R.B. Clouse, *The Meaning of the Millennium. Four Views*, Downers Grove, IL: Intervarsity Press 1977; A.A. Hoekema, *The Bible and the Future*, Grand Rapids 1979. Veel gevens heb ik aan deze werken ontleend.

¹⁶ Zo. A. Maljaars, *Niet alleen Israël*, Dordrecht 1976, 8-10. Maljaars noemt het pré-chiliasme het eigenlijke chiliasme (ibidem, 9). Zie t.a.v. deze terminologische kwestie ook C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, Kampen 1990, 22-23.

¹⁷ De termen 'millenniarisme' en 'millenarisme' zijn anglicismen, afgeleid van het adjectief 'millenarian'.

¹⁸ Augustinus, *De Civitate Dei*, XX, 7.

de duizend jaar 'heerst' Christus door zijn lichaam, de kerk, en zelfs gedurende de periode dat de duivel wordt losgelaten garandeert Gods macht het voortbestaan van de kerk.¹⁹

De hervormers uit de zestiende eeuw sloten zich aan bij de opvattingen van Augustinus. Vanwege associaties met het optreden van Thomas Müntzer en de doperse radicalen distantieerden Luther, Calvijn, Zwingli, Bullinger, Bucer en John Knox zich van alles wat maar enigszins kon herinneren aan speculaties /297/ over een duizendjarig rijk op aarde in de nabije of verre toekomst.²⁰ In de gereformeerde en lutherse dogmatiek uit de periode van na de reformatie werd de doperse verwachting van een duizendjarig rijk aangeduid met de term 'grof chiliasme' (*chiliasmus crassus*), omdat men in deze kringen een zichtbaar, aards koninkrijk van Christus verwachtte. Dit 'grove' chiliasme werd door de orthodoxie onderscheiden van het verfijnde chiliasme (*chiliasmus subtilis*), dat niet zozeer de nadruk legde op de vestiging van een 'vleselijk' koninkrijk van Christus met de heiligen als wel op de geestelijke betekenis van heerschappij van Christus, alsmede op de bekering der joden en de vernietiging van de antichrist (het pausdom).²¹

3.2 Post-millennianisme

In deze visie worden de duizend jaren van Openb. 20 niet altijd letterlijk opgevat, maar worden ze wel beschouwd als aanduiding van een specifieke periode van vrede en rust, die voorafgaat aan de wederkomst van Christus en door een wereldwijde verkondiging van het evangelie tot stand zal komen. Deze prediking zal resulteren in een ongekende groei van de kerk en een 'christianisering' van de gehele samenleving. Het kwaad zal tot een minimum gereduceerd worden en er zal een periode van universele vrede aanbreken. Op het hoogtepunt van dit 'gouden tijdperk' (dat langer kan duren dan duizend jaar) zal Christus wederkomen. Voorbeelden van dit post-millennianisme vinden we in diverse perioden van de kerkgeschiedenis. Te denken valt aan Joachim van Fiore uit de twaalfde eeuw (ca. 1135-1202), die de geschiedenis van Adam tot het laatste oordeel indeelde in drie tijdvakken, die hij in verbinding bracht met de drie personen van de triniteit. De derde, weldra aanbreekende periode,

---

¹⁹ Augustinus, *De Civitate Dei*, XX, 8.

²⁰ Vgl. John Hesselink, 'The Millennium in the Reformed Tradition', in *Reformed Review. A Theological Journal of Western Theological Seminary*, 52/2 (1998-99), 97-125.

²¹ Zie bijv. F. Turretini, *Institutio theologiae elencticae* III, Genevae 1689, 643-644 (Locus 20, Quaestio 3, art.2, 3): 'Hic vero ante omnia distinguendi sunt Chiliastae, qui diversi sunt ordinis. Alii *crassiores* ... statuentes sanctos ante novissimum diem suscitandos a Christo ad regnum terrenum & voluptariam ... Alii sunt *subtiliores* & moderatores, qui regnum quidem Christi millenarium urgent sub finem seculi, sed citra terrenas delicias, & restaurationem politiae Judaicae'.

waarin geleefd zal worden overeenkomstig de Geest, stelde hij gelijk met het duizendjarig rijk waarvan sprake is Openb. 20.²²

Joachims geschiedenisopvatting, die gekenmerkt werd door vooruitgang en climax, treffen we in andere gedaante ook aan bij enkele protestantse theologen uit de zeventiende eeuw.²³ Beoefenaars van de zogenaamde 'profetische theo- /298/ logie' legden verbanden tussen de bijbelse profetieën over het millennium in de eindtijd en de contemporaine geschiedenis. Zij combineerden deze uitleg met een interpretatie van Rom. 11 : 25-26, volgens welke in het te verwachten millennium een algehele bekering van het volk Israël zal plaatsvinden. Zo meende de Leidse theoloog Johannes Coccejus (1603-1669) dat de heilsgeschiedenis zou culmineren in een 'heerlijke staat der kerk', die teken was van de spoedige wederkomst van Christus. Deze toekomstverwachting die voor de kerk een bloeitijd in het verschiet zag en daarbij de bekering van het joodse volk verwachtte, treffen we ook aan bij latere volgelingen van Coccejus zoals Franciscus Burman, Salomon van Til, Henricus Groenewegen en David Flud van Giffen.²⁴

De coccejaanse toekomstverwachting beïnvloedde ook enkele vooraanstaande vertegenwoordigers van het Duitse piëtisme.²⁵ Toen Johann Albrecht Bengel (1687-1752) als rector van de kloosterschool Denkendorf bij Eislingen zich in de winter van 1729 voorbereidde op een adventspreek, werd hij gegrepen door een tekst uit Openb. 13:18 ('Hier is wijsheid: wie verstand heeft, berekene het getal van het beest, want het is een getal van een mens, en zijn getal is zeshonderd zesenzestig'). Hij meende ontdekt te hebben dat het getal 666 niet de naam, maar de tijd van het beest uit Openb. 13 aangaf: 'Unter dem Beistand des Herrn habe ich die Zahl des Tieres gefunden. Es sind 666 Jahre von 1143-1809. Dieser apokalyptische Schlüssel ist von Wichtigkeit und ist auch ein Trost bei häuslichen Trauerfällen. Denn die jetzt geboren werden, kommen in Wunderbare Zeiten hinein'.²⁶

De post-millennianistische visie beïnvloedde ook de grote Amerikaanse opwekkingstheoloog Jonathan Edwards (1703-1758), die in de eerste helft van de achttiende eeuw zijn *Notes on the Apocalypse* publiceerde. Edwards meende dat het rijk van de antichrist

---

²² Vgl. E.M.V.M. Honée, 'Joachim tegenover Augustinus. De verbeelding van de heilsgeschiedenis bij Joachim van Fiore', in *Tijdschrift voor theologie* 38 (1998), 366-393.

²³ Zie M. Reeves, *Joachim of Fiore and the Prophetic Future*, New York-San Francisco-London 1977, 136-165 (Joachim and the Protestants). Zij noemt de calvinistische humanist Brocardus uit Venetië (Giacopo Brocardo) 'the most complete Joachite among the Protestants' (144). Hij verbleef in Heidelberg, Engeland, Nederland, Bremen en Neurenberg en oefende grote invloed uit door zijn commentaar op de Apocalyps. Zie voor deze invloed: J. Moltmann, 'Jacob Brocard als Vorläufer der Reich-Gottes-Theologie und der prophetischen Schriftauslegung des Johann Coccejus', in *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 71 (1960), 110-129.

²⁴ Zie hiervoor W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus: Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997, 229-246.

²⁵ Zie G. Schrenk, *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus, vornehmlich bei Johannes Coccejus*, Gütersloh 1923 [= Darmstadt 1967], 305-318.

²⁶ Geciteerd in Nigg, *Das ewige Reich*, 245-246.

in 606 n. Chr. begonnen was en omstreeks 1866 zou eindigen.²⁷ Daarna zou in Palestina Christus' koninkrijk opgericht worden, voorafgegaan door een 'dawning or at least a prelude of that glorious work of God, so often foretold in Scripture, which in the progress and issue of it, shall renew the world of mankind ... And there are many things that make it probable that this work will begin in America'.²⁸

Het post-millennianisme in de achttiende eeuw droeg ook bij tot ontwikkeling van de zending. Niet alleen Edwards, maar ook Engelse (Isaac Watts, Phi- /299/ lip Doddridge) en Schotse (John Wilison, John Erskine) theologen verbonden hun post-millennianistische eschatologie met opwekkings- en zendingsgedachten, een combinatie waaruit aan het einde van de achttiende eeuw de eerste kerkelijk-georganiseerde zendingsactiviteiten voortkwamen (W. Carey).²⁹

In de negentiende en twintigste eeuw zijn er talloze theologen en predikanten geweest die hoopten op 'betere tijden voor kerk en wereld (*spes meliorum temporum*). Hoewel Abraham Kuiper geen aanhanger van het post-millennianisme was, vertoont zijn visie op de toekomst van Amerika volgens J. Bolt sterke overeenkomst met die van Edwards. Beiden koesterden zij hoge verwachtingen voor Amerika 'as the new locus of God's Kingdom on earth'.³⁰ Ook K.H. Miskotte en H. Berkhof hebben (aanvankelijk) enige sympathie gekoesterd voor de post-millennianistische eschatologie. Zo signaleerde Berkhof in zijn *Christus de zin der geschiedenis*, dat de officiële kerken zich te gemakkelijk van het chiliasme hebben afgemaakt. Bij gebrek aan geschiedenisbesef richtte men zich uitsluitend op een persoonlijke zaligheid in de hemel.³¹ Miskotte schreef tijdens de oorlogsjaren dat het chiliasme 'een geweldig hoge zaak' verdedigt, namelijk 'dat de geschiedenis een voleinding moet vinden in de geschiedenis zelf, dat het niet voldoende is en Gode (volgens zijn eigen belofte) onwaardig, dat er een bovenhistorische oplossing verschijnt; de geschiedenis zelf moet rijpen tot een positief einde, om de heerlijkheid des Heeren zoo breed te openbaren als de grondvorm dezer bedeeeling toelaat'.³²

---

²⁷ J. Edwards, 'Notes on the Apocalyps. An Humble Attempt', in P. Miller, J.E. Smith, H.S. Stout (eds.), *Works of Jonathan Edwards*; vol. 5: *Apocalyptic Writings*, New Haven and London 1977.

²⁸ J. Edwards, 'Some Thoughts Concerning the Present Revival of Religion in New England', in *Works*, vol. 4, New Haven and London 1972, 353.

²⁹ Zie J. A. de Jong, *As Waters Cover the Sea. Millennial expectations in the rise of Anglo-American missions 1640-1810*, Kampen 1970.

³⁰ J. Bolt, 'Perhaps. Why not in America?: Jonathan Edwards and Abraham Kuiper on the Millennial Promise of the New World'. Lecture given at Calvin Seminary 1998. Dit college wordt opgenomen in het nog te verschijnen boek van Bolt, *A Free Church, a Holy Nation. Abraham Kuiper's "American" Public Theology*.

³¹ H. Berkhof, *Christus de zin der geschiedenis*, Nijkerk 1966 (5e dr.), 152 vv.

³² K.H. Miskotte, *Hoofdsom der historie. Voordrachten over de visioenen van den apostel Johannes*, Nijkerk 1945, 415.

3.3 Pre-millennianisme

Het pre-millennianisme onderscheidt zich van het post-millennianisme doordat de aanhangers ervan een veel radicalere breuk tussen het heden en het aanbreken van het millennium aannemen. Na een ongekend grote afval van het christelijk geloof onder aanvoering van de antichrist (meestal het pausdom), gevolgd door een catastrofale eindstrijd tegen antichristelijke machten, zal Christus terugkeren en met enkele van zijn volgelingen exact duizend jaar lang op de aarde heersen. Tijdens deze periode zal een massale omkeer tot Christus plaatsvinden. Joden zullen zich bekeren, de antichrist zal vernietigd worden en het kwade zal geheel onder controle zijn. Desondanks zal er tegen het einde van het millennium een opstand van 'goddelozen' plaatsvinden, die er (bijna) in zullen slagen de 'heiligen van de laatste dagen' te overweldigen. Satan, die gedurende de /300/ duizend-jarige heerschappij van Christus gebonden was, zal losgelaten worden en de opstandige volkeren (Gog en Magog, Ez. 38, Openb. 20 : 8) zullen zich verzamelen voor de laatste grote slag. Tenslotte zal Satan verslagen worden en in de poel des vuurs worden geworpen. Daarna voltrekt zich de laatste opstanding en zal het laatste oordeel plaatsvinden, gevolgd door de vestiging van een nieuwe aarde, gereinigd van alle kwaad.

Volgens A. von Harnack is deze apocalyptische vorm van het chiliasme kenmerkend geweest voor de eerste drie eeuwen van het christendom dat sterk contrasteerde met de gnostische verlossingsleer.³³ We vinden het bij Papias, in de brief van Barnabas, bij Justinus Martyr, Irenaeus, Tertullianus, Hippolytus en Lactantius. In de loop van de derde eeuw, aldus Von Harnack, werd dit chiliasme in het oosten teruggedrongen ten gevolge van de montanistische crisis en de alexandrijnse theologie, die onder invloed van het Griekse spiritualisme het realisme van deze (pre-millennianistische) verwachting scherp afwees. De Alexandrijnse theoloog Origenes (185-254) rekende Openbaring niet tot de canon van het Nieuwe Testament en wees elke vorm van chiliasme van de hand. In het westen gebeurde dat - zoals we reeds vaststelden - door de grote invloed van het (latere) standpunt van Augustinus, die meende dat Openbaring 20 de heerschappij van de kerk beschrijft sinds de (eerste) komst van Christus.

Hoewel de hervormers³⁴ zich aansloten bij Augustinus' interpretatie en ondanks de veroordeling van het chiliasme in prominente lutherse en gereformeerde confessies³⁵,

---

³³ A. von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* I (Dritte verbesserte und vermehrte Aufl.), Freiburg I.B. und Leipzig 1894, 569-574.

³⁴ Zie voor Calvijns afwijzing van een toekomstig duizendjarig rijk: *Institutie* III, 25, 5. Luther oordeelde in 1522 negatief over de Openbaring van Johannes, maar ontwikkelde later vanuit de notie van de antichrist in Openbaring en andere nieuwtestamentische schriftgedeelten een antipapistische interpretatie van de kerkgeschiedenis. Zie G. Seebass, 'Antichrist IV: Reformationszeit und Neuzeit', in *Theologische Realenzyklopädie* III, Berlin 1978, 28-43.

³⁵ *Confessio Augustana* (1530), art. 17; *Confessio Helvetica Posterior* (1566), art. 11.

veranderde deze situatie in de zeventiende eeuw. Onder invloed van politieke en sociale veranderingen en nieuwe ontwikkelingen op exegetisch en historiografisch gebied verwierpen enkele gereformeerde theologen het Augustijnse model van het millennium en verdedigden een (gematigde) vorm van pre-millennianisme. Zij meenden op exegetische gronden te kunnen aantonen dat de opbouw van het boek Openbaring de plaatsing van het millennium aan het einde van de geschiedenis impliceerde. Zo bepleitten twee gereformeerde theologen uit Herborn, Johannes Piscator (1546-1625) en Johann Heinrich Alsted (1588-1638) een futurische (pre-millennianistische) duiding van Openb. 20. Zij werden daarin gevolgd door enkele Anglicaanse theologen zoals Joseph Mede (1586-1638) en Thomas Brightman (1562-1607).³⁶ Als academisch gevormde exegeten droegen zij ertoe bij dat de leer van het duizendja- /301/ rig rijk uit de sfeer van de ketterij werd gehaald en een zekere wetenschappelijke status kreeg, die zij tot in de negentiende eeuw zou behouden. Daarnaast onstonden vooral in Engeland ook radicalere vormen van pre-millennianisme, waaronder die van de *Fifth Monarchy Men* die meenden het vijfde rijk uit Daniël 2 : 44 met militair geweld tot stand te moeten brengen. Zij rekenden de regering van Oliver Cromwell (1599-1658) tot het vierde, antichristelijke rijk dat afgelost zou worden door de heerschappij van Koning Jezus. Buiten Engeland deden (gematigde) pre-millennianistische voorstellingen opgang bij (sommige) puriteinen in New England, Franse Hugenoten (P. Jurieu)³⁷ en in Nederland bij vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie (J. Koelman).³⁸

3.4 *Dispensationalistisch millennianisme*

Hoewel het zogenaamde dispensationalisme een variant van het pre-millennianisme vormt, is er toch genoeg reden om het afzonderlijk te bespreken. De grondslag voor dit dispensationalisme werd gelegd door John Nelson Darby (1800-1882), voorganger van de Plymouth Brethren. Hij onderscheidde in de Bijbel drie 'bedelingen' (Engels: *dispensations*): de oude bedeling, de bedeling van de kerk en de bedeling van het koninkrijk. De bedeling van het koninkrijk is die van het duizend-jarig rijk, waarin de beloften aan Israël volkomen zullen worden vervuld. Vooral in Amerika, zowel in de Verenigde Staten als in Canada vonden deze ideeën ingang. Zij

---

³⁶ Zie voor een heldere analyse van deze ontwikkelingen binnen het calvinisme: H. Hotson, 'The Historiographical Origins of Calvinist Millenarianism', in B. Gordon (ed.), *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*, vol. 2: *The Later Reformation*, Ashgate 1998, 159-181.

³⁷ Zie voor de chiliastische opvattingen van Pierre Jurieu: F.R.J. Knetsch, *Pierre Jurieu. Theoloog en politikus der Refuge*, Kampen 1967, 205-218.

³⁸ Zie voor Jacobus Koelman (1631-1695): Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie*, 69-92.

werden gepopulariseerd door C.I. Scofield en zijn *Scofield Bible* (1909, herzien in 1917), waarin niet minder dan zeven verschillende bedelingen werden aangenomen.³⁹

Evenals Darby onderscheidde Scofield twee fasen in de komst van Christus vóór het aanbreken van het millennium. De eerste fase betreft de zogenaamde 'secret rapture' volgens welke visie de ware gelovigen plotseling van de aarde verdwijnen, omdat zij in de hemel tot Christus worden opgenomen. Verschil van mening onder de dispensationalisten bestaat over de vraag of deze 'rapture' vóór, tijdens of na het uitbreken van de eindstrijd ('The Great Tribulation') zal plaats vinden. De tweede fase breekt aan met de komst van Christus en de 'heiligen' om een wezenlijk, materieel koninkrijk van duizend jaren op aarde te vestigen. Jeruzalem, en met name de herbouwde tempel, zal gedurende deze /302/ duizend jaar het geestelijk centrum zijn, van waaruit de wereld geregeerd zal worden. Wanneer een laatste opstand tegen God onder leiding van Satan is neergeslagen, zullen alle gelovigen onsterfelijk worden. Er zal geen einde komen aan het koninkrijk van God: het zal van vorm veranderen en opnieuw worden gevestigd in een nieuwe hemel en op een nieuwe aarde.

Een van de meest invloedrijke verdedigers van het dispensationalistisch pre-millennianisme is de Amerikaan Hal Lindsey, wiens boeken *The Late Great Planet Earth* (1970) en *There's a New World Coming* (1973) *best sellers* waren (en zijn), niet alleen in de Verenigde Staten, maar ook in Europa. De Nederlandse vertaling van het eerstgenoemde boek beleefde meer dan tien drukken.⁴⁰ De enorme verspreiding van dit dispensationalisme is mede te danken aan films als 'The Thief in the Night', waarin de 'secret rapture' op plastische wijze wordt weergegeven. Nog prominenter is dit premillennianisme aanwezig in de Amerikaanse massamedia. De meerderheid van de Amerikaanse TV-dominees is dispensationalistische opvattingen toegedaan, alsmede de meeste bijbelscholen in Noord-Amerika, die dankzij hun populaire radiouitzendingen een ongekeerde invloed uitoefenen (bijv. Het *Moody Bible Institute* in Chicago). Wat Nederland betreft kunnen we wijzen op Johannes de Heer (1866-1961) en diens volgelingen ('Maranatha-Beweging' rondom het tijdschrift 'Het Zoeklicht'), wier toekomstvisie grote overeenkomst vertoont met het dispensationalisme van Darby.⁴¹

---

³⁹ Scofield onderscheidde de volgende *dispensations*: de periode van onschuld (paradijs), geweten (vanaf de zondeval tot aan de zondvloed), menselijk bestuur (vanaf de zondvloed tot Abraham), belofte (vanaf Abraham tot de Sinaï), wet (van Mozes tot Christus), genade (van Christus tot aan het wereldgericht) en koninkrijk (het duizendjarige vrede-rijk). Kenmerkend voor het dispensationalisme van Scofield is de fundamentele en blijvende onderscheiding tussen Israël en de kerk, dat wil zeggen tussen de verlore Joden en de verlore heidenen.

Zie voor een gedetailleerde beschrijving van het dispensationalisme: Hoekema, *The Bible and the Future*, 186-193.

⁴⁰ H. Lindsey, *De Planeet die aarde heette ....* Verbijsterende onthullingen over een tot ondergang gedoemde wereld (vert. T. Pollmann), Laren 1972 (10e dr.)

⁴¹ Zie S. Vellenga, 'Apocalyptiek in Nederland in de twintigste eeuw. De maranatha-beweging van Johannes de Heer', in J.W. van Henten en O. Mellink, *Visioenen aangaande het einde. Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen*, Zoetermeer 1998, 249-274.

Concluderend kunnen we zeggen dat in de officiële christelijke kerken een letterlijke interpretatie van een toekomstig duizendjarig rijk (vooral in pre-millennianistische zin) meestal werd afgewezen, al is deze verwachting wel de eeuwen door aanwezig gebleven. Het chiliasme heeft zich in verschillende vormen tot op de huidige dag gehandhaafd, niet alleen buiten de kerk en in randkerkelijke respectievelijk sectarische stromingen, maar ook binnen de kerk. Waarom spreekt dit denkbeeld en de daaraan gekoppelde (diverse) toekomstverwachting mensen telkens weer aan? Het is boeiend om na te gaan welke verklaringen gegeven worden voor aantrekkingskracht van het chiliasme, niet alleen in vroeger tijden, maar ook in onze tijd.

4. De aantrekkelijkheid van het chiliasme

Op het eerste gezicht lijkt de huidige belangstelling voor de chiliastische taal- en voorstellingswereld een anachronisme te zijn.⁴² Gaat het in deze voorstel- /303/ lingen niet om vrome wensen van mensen, die zich in tijden van ellende troosten met de gedachte dat God op beslissende wijze zal ingrijpen om een nieuwe wereldorde tot stand te brengen? En is het propageren van deze denkbeelden in deze tijd niet een *escape*-scenario om de harde werkelijkheid te ontvluchten? Voor velen is de gedachte dat de toekomst bepaald wordt door een aangekondigd ingrijpen van God achterhaald. 'Apocalypse has become banal'.⁴³

4.1 Sociaal-wetenschappelijke benaderingen

Op sociaal-wetenschappelijk gebied is uitvoerig onderzoek gedaan naar de verschillende sociale contexten, waarin apocalyptische, respectievelijk chiliastische geloofsovertuigingen kunnen ontstaan. Men wijst op factoren die mensen ontvankelijk maken voor apocalyptische denkbeelden en die hun bereidheid om het gezag daarvan te aanvaarden verklaren. Deze factoren kunnen uiteraard zeer complex zijn. Binnen het sociaal-historisch onderzoek kunnen minstens drie theorieën onderscheiden worden: (1) de politiek-economische theorie; (2) de deprivatie- of relatieve ontberingstheorie en (3) de rampen-theorie.

Volgens de aanhangers van de eerste theorie moeten chiliastische geloofsovertuigingen gezien worden als 'de religie van de onderdrukten' of die van de 'lagere standen'. Ze vormen de reacties van 'berooide arbeiders en minderheden op omstandigheden die het gevolg zijn van

---

⁴² Reeds in de eerste helft van de achttiende eeuw stelde Johann Lorenz von Mosheim (1693-1755) de apocalyptische indeling van de geschiedenis onder kritiek. De geschiedenis kon naar zijn oordeel niet meer beschouwd worden als terrein van goddelijke interventie. Er kwam een breuk tussen de apocalyptische visie op de geschiedenis en de seculiere geschiedenisopvattingen. Zie J.L. von Mosheim, *Institutiones historiae ecclesiasticae antiquae et recentiores*, Helmstedt, 1764 (2e dr.). Zie voor Mosheims geschiedbeschuwing: E.P. Meijering, *Die Geschichte der christlichen Theologie im Urteil Johann Lorenz Mosheims*, Amsterdam 1995.

⁴³ A. Giddens, *Modernity and Self-Identity in the Late Modern Age*, Cambridge/Oxford 1991, 183.

industriële en koloniale onderdrukking'.⁴⁴ E.J. Hobsbawn, in zijn studie over sociale bewegingen in de negentiende en twintigste eeuw beschouwt bepaalde Europese chiliastische groepen 'als primitieve rebellen'. Cohn denkt in dezelfde richting, wanneer hij stelt dat moderne apocalyptische groepen bestaan uit 'bepaalde politiek marginale elementen in technologisch geavanceerde samenlevingen - hoofdzakelijk jonge en werkeloze arbeiders en een kleine minderheid van intellectuelen en studenten'.⁴⁵

De vraag is echter of het objectieve gegeven van onderdrukking voldoende verklaring biedt voor het gedijen van het apocalyptisch geloof. Er zijn diepere oorzaken aan te wijzen die niet zozeer te maken hebben met het feit of iemand onderdrukt wordt, maar veeleer met het gegeven of iemand zich onderdrukt *voelt*. Volgens de aanhangers van de 'relatieve ontberingstheorie' zijn apocalyptische gelovigen mensen die 'een negatieve discrepantie ervaren tussen een legitieme /304/ verwachting en de werkelijkheid'.⁴⁶ Met andere woorden: ook mensen met een comfortabel bestaan (zoals de volgelingen van Hal Lindsey) kunnen vatbaar zijn voor een 'chiliastische bekering', wanneer zij hun sociale positie (bezittingen, status, gedrag) of maatschappelijke waarde vergelijken met die van anderen. Zij ervaren dan een gemis, dat hen rijp maakt voor de het apocalyptisch discours.

Subjectieve ervaringen kunnen echter moeilijk gemeten worden. Volgens de politieke wetenschapper en historicus M. Barkun moet daarom gezocht worden naar een objectieve gemeenschappelijke ervaring, die mensen vatbaar maakt voor apocalyptische overtuigingen. Analyse van diverse apocalyptische bewegingen in allerlei culturen en tijdperken brengt hem tot de conclusie dat natuurrampen en door de mens veroorzaakte rampen mensen vatbaar maken voor 'een millenaristische bekering' of voor apocalyptische denkbeelden.⁴⁷

Het probleem bij deze theorie is echter dat een rampzalige gebeurtenis wel door iedereen als ramp wordt ervaren, maar dat deze ervaring niet per definitie tot een toename van apocalyptische overtuigingen leidt. Omgekeerd kunnen gebeurtenissen die niet door iedereen als ramp ervaren worden door anderen wel het karakter van een catastrofe krijgen, bijvoorbeeld de ecologische crisis. Veel hangt dus af van het interpretatiekader waarmee naar de gebeurtenissen gekeken wordt. Dit interpretatiekader is niet het product van de waargenomen gebeurtenissen, maar is afhankelijk van een bepaald wereldbeschouwelijk kader en van een daarmee samenhangende geschiedenisopvatting.⁴⁸

---

⁴⁴ E.J. Hobsbawn, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movements in the 19th and 20th Centuries*, New York 1959.

⁴⁵ Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, 285-286.

⁴⁶ D.F. Aberle, 'A Note on Relative Deprivation Theory as Applied to Millenarian and Other Cult Movements', in S. Thrupp (ed.), *Millennial Dreams in Action: Studies in Revolutionary Religious Movements*, New York 1970, 209-214. Het citaat staat op blz. 209.

⁴⁷ M. Barkun, *Disaster and Millennium*, New Haven 1974.

⁴⁸ Zie voor de discussie over dit punt: O'Leary, *Concilium*, 89.

4.2 Psychologische verklaringen

Ook in de socio-psychologische benadering kunnen verschillende posities onderscheiden worden: (1) de 'anomische' theorie en (2) de theorie van de 'cognitieve dissonantie'.

De 'anomische' theorie stelt dat apocalyptische gelovigen het best getypeerd kunnen worden als mensen die vatbaar zijn voor de ervaring van 'anomie' of 'het ontbreken van zin'.

Traumatische ervaringen veroorzaken gevoelens van onzekerheid en frustratie. Volgens B. Brummett lijden apocalyptische gelovigen aan 'een ongewoon sterk besef van desoriëntatie'.⁴⁹ In dezelfde lijn ligt de opvatting dat de psychische inhoud van de apocalyptische 'fantasieën' (van vroeger en nu) een zekere analogie vertoont met de (creatieve) verbeelding van paranoïde of zelfs schizofrene patiënten. Apocalyptisch geloof wordt op deze wijze in de sfeer van de pathologie getrokken.

Een variant van de psychologische benadering gebruikt de theorie van de /305/ 'cognitieve dissonantie' zoals deze ontwikkeld werd door L. Festinger. Cognitieve dissonantie is aanduiding van een toestand van innerlijke spanning ten gevolge van het als tegenstrijdig ervaren van twee bewustzijnsinhouden. Aangenomen wordt dat mensen met alle mogelijke middelen proberen deze spanning te reduceren of te elimineren.⁵⁰ Zo kan de spanning tussen enerzijds de stellig geloofde wederkomst van Christus en anderzijds het uitblijven daarvan onder bepaalde omstandigheden — specifieke voorspellingen, geëngageerdheid van de gelovigen, sociale ondersteuning — tot resultaat hebben dat men dit geloof niet opgeeft, maar juist versterkt acht. Met als gevolg dat men zich des te meer beijvert om anderen tot dit geloof te bekeren.⁵¹

5. Een retorische benadering

De hierboven besproken benaderingen richten zich bij de verklaring van de aantrekkelijkheid van apocalyptische, respectievelijk chiliastische denkbeelden voornamelijk op niet-theologische factoren. Wat aan deze benaderingen ontbreekt is een onderzoek naar de *theologische* attractiviteit van het geloof in een duizendjarig rijk. In deze paragraaf willen kort een benadering schetsen, die tracht meer recht te doen aan de theologische aantrekkelijkheid van het chiliasme. Een interessante poging op dit gebied is recentelijk ondernomen Stephen D.

---

⁴⁹ B. Brummett, 'Using Apocalyptic Discourse to Exploit Audience Commitments through Transfer', in *Southern Speech Communication Journal* 54 (1988), 58-73.

⁵⁰ Zie L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford 1957, 200: 'proselyting activities may be manifestations of pressure to reduce dissonance'.

⁵¹ L. Festinger, H. Riecken & S. Schachter, *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of Modern Groups that Predicted the Destruction of the World*, New York 1964.

O'Leary.⁵² Hij is van mening dat verklaringen die gebaseerd zijn op externe (natuurlijke, economische en politieke) oorzaken of op interne (emotionele en psychische) oorzaken fundamenteel te kort schieten. Hij acht het vruchtbaarder de aantrekkingskracht van apocalyptische voorstellingen in het algemeen en die van het chiliasme in het bijzonder te verklaren vanuit een analyse van het apocalyptisch discours. Apocalyptische gelovigen vormen volgens O'Leary primair 'een in teksten belichaamde gespreksgemeenschap'. Men dient bij een eventuele verklaring uit te gaan van de apocalyptische traditie die gefundeerd is in de Bijbel en de daarop gebaseerde 'interpretatiestrategieën'.

O'Leary besteedt daarom veel aandacht aan de plaats van de spreker/schrijver en de hoorder/lezer in het discursieve veld van de apocalypiek. Hij beschrijft de logica van het apocalyptische betoog zoals dat voorkomt in onder andere de Openbaring van Johannes, de geschriften van William Miller (1782-1849, de geestelijke vader van de Adventisten) en de publicaties van Hal Lindsey. Hij vergelijkt de opbouw van deze geschriften met de structuur van het Griekse drama en gebruikt daarbij de *Topica* van Aristoteles (verzameling van /306/ argumenten en discussie-strategieën) als instrumentarium om het apocalyptisch betoog te analyseren. Met behulp van de drama-theorie van Kenneth Burke wordt vervolgens de interactie tussen de retor en zijn publiek onderzocht.⁵³ In elk apocalyptisch betoog wordt volgens O'Leary het publiek een bepaalde tijdsbeschouwing aangeboden en een oplossing van de theodiceevraag. Deze *topoi* werden in de loop van de geschiedenis op uiteenlopende wijze en in zeer verschillende contexten geactualiseerd.⁵⁴

De aantrekkelijkheid van de apocalyptische retoriek door de eeuwen heen is volgens O'Leary gelegen in het feit dat zij een antwoord geeft op het meest fundamentele theologische probleem: de theodiceevraag. Hoe kunnen de wegen van een almachtige God gerechtvaardigd worden ten overstaan van de realiteit van het kwaad in de wereld? Op dit punt verleent het apocalyptisch discours zin en samenhang aan de onsamenhangende en zinloze werkelijkheid en vervult daarom een onmisbare functie.

---

⁵² S.D. O'Leary, *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millennial Rhetoric*, New York-Oxford 1994, 14-60. Hier vindt men tevens een verantwoording van deze methode en een opgave van andere literatuur op dit gebied.

⁵³ Zo onderscheidt O'Leary een 'tragische' en een 'komische' vorm. De 'tragische' presentatie heeft een gesloten, lineaire tijdsopvatting met voorspellende functie. Het kwaad wordt beschouwd als een kosmische kracht, die een bovennatuurlijke oorzaak heeft, terwijl de tekst waarop het apocalyptisch betoog steunt een letterlijk gezag wordt toegekend. De 'komische' representatie ziet de tijd cyclisch, met een 'open einde', en biedt een allegorische interpretatie van de apocalyptische teksten. Deze hebben geen voorspellend karakter, maar zijn allegorieën voor het hedendaagse leven. Zie O'Leary, *Arguing the Apocalyp*s, 61vv.

⁵⁴ Een soortgelijke benadering wordt aangetroffen bij A.D. Collins, 'Katharsis: De kracht van apocalyptische taal in de Openbaring van Johannes', in J.W. van Henten & O. Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde. Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen*, Zoetermeer 1998, 107-137. In situaties van sociale en politieke machteloosheid krijgt de apocalyptische verhaaltechniek volgens Collins een therapeutische en compenserende werking. Dit verklaart mede de populariteit ervan die zich uitstrekt van de eerste eeuwen na Christus tot in onze tijd.

6. Enkele conclusies

Vlak na de Golfoorlog verscheen er een boek van John F. Walvoord getiteld *Armageddon, Oil and the Middle East Crisis*, waarin de gebeurtenissen van 1991 'apocalyptisch' geïnterpreteerd werden. In recordtijd werden meer dan anderhalf miljoen exemplaren van dit boek verkocht en stond het vijf weken lang op de *best-seller list* van de New York Times. Wie op de hoogte is van de nieuwe elektronische media (*Internet, World Wide Web*) kan vaststellen hoeveel tot nu toe ongekennde mogelijkheden er zijn om het apocalyptisch discours uit te breiden. Intussen hebben de officiële kerken op dit punt nauwelijks iets van zich laten horen en verwijst de academische theologie hoogstens in een voetnoot (afkeurend) naar de apocalyptische opwinding van fundamentalisten en evangelicalen.⁵⁵ Het huidige academisch-theologische klimaat met betrekking tot de apocalyptiek kan nog steeds het best worden getypeerd met de titel van een boekje dat Klaus Koch in 1970 schreef onder de titel *Ratlos vor der Apokalypitik*.⁵⁶

Uit hetgeen in dit artikel besproken is zou ik drie conclusies willen trekken. In de eerste plaats kan gesteld worden dat de opleving van het millennium-debat in het huidige tijdsgewricht verstaan moet worden als een protest tegen de privatisering van de christelijke boodschap en als een onderstreping van het publieke, politieke en historische karakter van het christendom.

In de tweede plaats articuleert de chiliastische verwachting het realiteitsgehalte (de 'Diesseitigkeit') van de christelijke hoop. Afgezien van mogelijke kritiek op allerlei excessen in de geschiedenis van het chiliasme en ondanks de afwijzing van allerlei kunstmatige combinaties en onderscheidingen op exegetisch gebied, moet het chiliasme van vroeger en nu gewaardeerd worden als een reactie op de vergeestelijking van de eschatologische verwachting van de traditionele kerken. De chiliastische geloofsovertuiging getuigt bovendien van een zeker geschiedenisbesef, dat de geschiedenis in haar totaliteit en finaliteit verstaat als een weg van schepping naar eschaton. Zonder dit besef blijft de theologische eschatologie steken in docetisme.

---

⁵⁵ Een uitzondering daarop is het recente boek van J. Moltmann, *Das Kommen Gottes: christliche Eschatologie*, Gütersloh 1995, vooral 217-261. Moltmann maakt onderscheid tussen historisch en eschatologisch chiliasme. Onder het eerste verstaat hij een chiliastische duiding van het politieke en kerkelijke heden, terwijl eschatologisch chiliasme betrekking heeft op de toekomst in het raam van de eindtijd. Moltmann verwerpt het historisch chiliasme, omdat het in de praktijk vaak blijkt te functioneren als een legitimatietheorie van kerkelijke of politieke macht. Het eschatologisch chiliasme daarentegen is 'ein notwendiges Bild der Hoffnung im Widerstand, im Leiden und in der Exilen dieser Welt' (218).

⁵⁶ Zie K. Koch, *Ratlos vor der Apokalypitik*, Gütersloh 1970. Daarentegen noemde Ernst Käsemann de apocalyptiek 'de moeder van alle christelijke theologie'. Zie E. Käsemann, 'Die Anfänge christlicher Theologie', in *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 6 (1960), 162-185 [= *Exegetische Versuche und Besinnungen* II, 2. Aufl., 82-104].

Mijn derde conclusie luidt: de huidige aantrekkingskracht van de apocalyptiek wordt alleen begrijpelijk tegen de achtergrond van het gegeven dat mensen zich in toenemende mate bewust worden van de gevaren die onze wereld bedreigen. Anders gezegd: de apocalyptische beeldtaal bereikt de hedendaagse mens veel gemakkelijker dan de technische en koel-zakelijke manier waarop verontrustende gebeurtenissen worden aangekondigd door de (populaire) wetenschap. Emoties vallen nu eenmaal buiten de metingsmogelijkheden van de technologie. Apocalyptische taal daarentegen vertolkt diepere echo's, die zowel bezorgdheid als hoop voor de toekomst kunnen uitdrukken.⁵⁷

---

⁵⁷ Vgl. M.E. Wilson, 'Apocalypse Now', in *Concilium*, 34/4 (1998), 9-16.